

Нані
Гогохія
Луганськ

Спогади українських селян як джерело до вивчення практик повсякденної життєдіяльності українського суспільства 1920—30-х рр.

Тематика історичних досліджень має певний зв'язок із соціокультурними умовами стану історичної науки. Відомо, що з другої половини XIX ст., коли європейські країни вступили у смугу економічного піднесення, на зміну політико-династичній проблематиці прийшла соціальна та економічна історія суспільства, історія господарства, історія техніки тощо. Після приходу до влади більшовиків, за часів соціалістичного будівництва чільне місце серед історичних досліджень радянських істориків посідала історія класової боротьби, селянських воєн та повстань, національно-визвольних та революційних рухів, історія партії, робітничого класу, історія економіки. З другої половини XX ст. в епоху “малих альтернатив” та пріоритету “загальнолюдських вартостей”, цінності життя, людської особистості провідним напрямом в історичних дослідженнях стає антропологічно орієнтована соціальна історія, предметом якої є не стільки великі соціальні групи (класи, нації, страти), скільки звичайна людина, “мовчазна більшість” в історії [1, 32].

Проблематика історичних досліджень у свою чергу зумовлює обсяг та рівні джерельної бази дослідження, методичку та принципи джерелознавчого аналізу. У 1960-х роках в умовах певного технічного забезпечення в світовій науці виникає і набирає сили така спеціальна галузь джерелознавства, як “усна історія”. Сучасна дослідниця розвитку історичної науки І. Колісник звертає увагу на те, що “усна історія” має аналогії і в радянській історіографії. Істпарті на початку свого існування здійснювали цілеспрямовану програму широкого анкетування ветеранів та учас-

ників революційного і робітничого руху. М. Горькому належить ідея створення шляхом використання спогадів та опитування багатотомної “Історії фабрик і заводів” [1, 32]. Зрозуміло, що в тих умовах ця ідея не могла бути широко і науково реалізована, оскільки цензуру навряд чи задовольнили б спогади, що не вкладалися в усталену схему історичних подій та процесів.

Зараз відбувається пошук нетрадиційних джерел у зв'язку із розвитком таких напрямів в історичному дослідженні, як локальна, сімейна історія, історія повсякденності, мікроісторія. Поширюється практика збирання родинних архівів, щоденників, спогадів, запису свідчень учасників політичних та військових подій.

Світ повсякденності — це звичайне, типове, рутинне, природне середовище людського існування, що включає не тільки матеріальний бік побуту, а й сприйняття природних об'єктів, інших людей, матеріальних і символічних продуктів сучасної людини культури. Також у центрі уваги історика повсякденності перебуває аналіз найбільш розповсюджених практик повсякденної життєдіяльності та їх зв'язку із суспільно-політичними трансформаціями в суспільстві — формальних й неформальних правил взаємодії, поведінки, що включає способи адаптації, стратегії виживання як в типових, так і екстремальних ситуаціях.

Умови пореволюційної дійсності, радянської колективізації та індустріалізації, становлення тоталітарної системи взагалі — катаклізми, що зламали звичний уклад побуту, об'єктивно вимагали створення нових стратегій виживання,

варіантів адаптації, стереотипів поведінки. Саме це робить період 20—30-х рр. ХХ століття дуже плідним полем для вивчення особливостей і мотивацій повсякденних практик, які формувалися в українському суспільстві. Проста констатація факту іншими джерелами (насамперед офіційними документами державних та радянських органів) мало що пояснює. Тому найпродуктивнішим у подібних дослідженнях можна вважати використання текстів, автори яких намагались з'ясувати закономірності поведінки людей в різноманітних життєвих та історичних обставинах радянської дійсності, прагнули з'ясувати та зрозуміти, чому люди роблять так чи інакше, й що ними керує. В таких творах аналіз типових вчинків, їхньої логіки, внутрішньої вмотивованості природним чином спирається на власний досвід автора, який є джерелом оцінок і суджень, присутніх в тексті. Отже, аналітик і інформант тут складають нерозривне ціле. Включене спостереження передбачає не тільки знаходження дослідника в безпосередньому контакті з людьми в повсякденному контексті, а й необхідність рефлексії цінностей, морально-етичних настанов, що впливають на хід та виокремлення об'єктів спостереження, на характер стосунків з оточенням та висновки спостерігача. Мемуарна есеїстика, щоденники, приватне листування можуть успішно використовуватись як важливе джерело дослідження повсякденних практик тогочасного українського суспільства. Цікавим є й зіставлення оцінок і спостережень опонентів режиму з думкою його апологетів, оскільки поляризація суспільства в настроях, сприйнятті реальності в цей час є очевидною.

Не менш плідним для висвітлення даних проблем є використання методу, що отримав назву "історія родини". Цей напрямок вивчає взаємодію сім'ї та суспільства впродовж кількох поколінь. Аналізуються процеси соціальної та територіальної мобільності членів родини, зміни соціального статусу родини від покоління до покоління, особливості передачі "культурного капіталу", трансформацію цінностей, гендерних ролей, становлення ідентичності в даному соці-

ально-історичному контексті [2, 401]. Джерелами тут можуть слугувати родинні архіви, глибинні інтерв'ю з представниками різних поколінь, спогади кількох поколінь однієї родини, генеалогічні документи.

"Історія життя людини" нині є дуже розповсюдженим напрямком в гуманітарних дослідженнях. Метод отримання інформації — біографічне інтерв'ю — являє собою життєве оповідання як своєрідну "сценічну виставу" про себе і своє життя. Також може бути використане нарративне інтерв'ю, яке є вільною оповіддю без втручання інтерв'юера, а, отже, не потребує обов'язкового безпосереднього контакту. В якості такого інтерв'ю можуть виступати текстуровані розповіді про себе і своє життя, які містяться як у мемуарній літературі, так і в пресі, епістолярній спадщині, автобіографіях. Передбачається, що в ході такого вільного викладення в пам'яті респондента асоціативно в першу чергу впливають ті епізоди, які являють для нього найбільшу цінність. Це дозволяє виявити найбільш важливі "змістоутворюючі" моменти його біографії.

Індивідуальна історія життя дає цінний матеріал для вивчення засобів "проживання" життєвих подій, адаптації до життєвих криз, поворотних моментів біографічного шляху, соціально-історичних ситуацій. Біографічні оповіді цінні й тим, що в сукупності можуть бути предметом аналізу в якості колективного досвіду "проживання" конкретної соціально-історичної ситуації. Порівняльний аналіз великої кількості аналогічних випадків дає можливість описати соціальну проблему, що вимальовується за схожими обставинами і діями, за спільною соціальною практикою людей. Однією з нерозв'язаних і досі проблем є особливості адаптації українського суспільства до такого глобального трансформаційного процесу як перетворення його з аграрного в індустріально-аграрне, або як іноді висловлюються дослідники, "розселення села".

Вказаний методологічний підхід дозволяє досягти наступної мети: проаналізувавши мемуарну літературу, написану колишніми українськими селянами, що проживаючи в географічно різ-

них кутках радянської України, стали учасниками подій, які розгортались за сценарієм влади, з'ясувати масові настрої селянства щодо влади та способи адаптації в надзвичайних для українського суспільства умовах — розселенні села. Тому нашим завданням є з'ясувати особливості життєвих стратегій у подібних ситуаціях, сконструювати “зразки” (нормативні моделі) поведінки, обрані селянством в залежності від особистої вдачі, становища та обставин, в яких вони опинились. Предметом дослідження є мемуарна література як історичне джерело до вивчення практик радянської повсякденності, об'єктом — процес адаптації українського селянства до суспільних трансформацій в радянській Україні 1920—1930-х рр.

Останнім часом пальма першості в справі видання джерел особового походження належить російським дослідникам, які підготували такі ґрунтовні праці як, наприклад п'ятитомна “Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы”, де крім документів влади опубліковані також спогади та уривки з листів селян [3] або надзвичайно цікава збірка листів до влади “Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах” [4]. Але більшість подібних видань має одну особливість — підбір матеріалів ведеться з намаганням опублікувати найбільш типові документи без врахування регіональних і національних особливостей процесів, що відбувались. Навіть зважаючи на те, що ці процеси дійсно мали багато спільного на всій території Союзу, важко використовувати їх як джерело до вивчення історії українського суспільства, оскільки дослідник не завжди точно знає походження того чи іншого інформанта.

В той же час необхідно зауважити, що подібні спроби опублікувати джерела особового походження, які стосувались саме українського суспільства, почали здійснюватися одразу після закінчення Другої світової війни на Заході, де в еміграції опинилась значна частина українців. Інформацію про те, як намагались селяни пережити ці важкі роки, можемо знайти в численній

мемуарній літературі, що була написана ними самими — колишніми радянськими селянами, згодом часто — в'язнями таборів, а потім емігрантами до країн Заходу, і друкувалась за радянським кордоном у 1940—1980-х рр., а згодом почала виходити і в сучасній Україні. Це безцінні спогади, щоденники, які містять враження пересічної типової української людини від зіткнення з ворожим оточенням — в даному випадку політикою радянської влади на селі [5—9]. Вони дуже схожі у передаванні атмосфери, яка панувала в різних українських селах — від Полтавщини до Поділля та Волині, а також яскравою передачею вражень простих селянських хлопців від зустрічі з містом, в якому їм треба було виживати — іноді маскуючись, вдаючись до соціальної мімікрії, іноді із щирою довірою та бажанням завоювати місто.

Згадані твори переконливо свідчать, що такі події як прихід радянської влади у село, а згодом колективізація викликали у більшості українських селян майже однотайну реакцію: повне неприйняття. У спогадах Олександра Каноки, уродженця Поділля, згадується парадоксальне явище — одночасне негативне ставлення до нової влади і покірне сприйняття селянами більшовиків [8, 19—20]. Іноді ті погрозували наганами, іноді достатньо було і нецензурної лайки, яку селяни сприймали приголомшено. Ця розповідь — рясніюча подробицями повсякденна хроніка знущань і хамства, що розквітли у селі з приходом комсомольців і комуністів. Навряд чи можна запідозрити в нещирості автора, оскільки вже знаходячись в еміграції, де писав ці спогади, він мав можливість подати стосунки свої і односельців із більшовицькою владою більш героїчно, крізь призму опору. Але його самого вражає той факт, що ніхто не опирався. Історія про розкуркулення комсомольським активом селян, що супроводжувались знущанням, плюванням в рота селянину, примушуванням ходити босим по снігу поки не замерз і не впав, вражають простотою, побутовістю викладення і відчуттям безпорадності [8, 37]. Форми опору були лише пасивні — три сини розкуркуленого

Скакодуба “десь повтікали”, хоча одного з них пізніше все ж таки було заарештовано, маленького сина розкуркулених Івашків викрала сусідка, коли батьків відправили на заслання і заборонили брати дітей на виховання, плануючи віддати їх до притулку [8, 39].

Антирадянські розмови і коментарі, які лунали відусюди на кшталт “вся власть советів — в руках бандитів” [7, 10], частівки, які народ складав особливо талановито, не могли змінити картину пасивного підкорення владі. Але зміст фольклору доводить, що населенню була притаманна здорова рефлексія, а відповідно — і точне розуміння ситуації. Опозиційні настрої попри відсутності масового спротиву були очевидні, про що свідчать численні зібрання фольклору, що опубліковані збирачами [6, 179—186; 7, 27; 9, 21]. Наведемо лише найбільш показові:

Прийшов Ленін, прийшов Троцький,
Прийшли комуністи,
Знову сало українське
Москва хоче їсти [6, 175].

Прийшла армія червона
Ще й з більшовиками
Хоче Ванька-голодранець
Всіх зробити жebraками [6, 175].

(Частівки, записані на Житомирщині)

Правобережжя згадувало національну революцію та її героїв:

Комуністи-москалики,
Де ваша комуна?
Що ви будете робити
Як прийде Петлюра [6, 177].

Полтавщина також співала частівки початку 1920-х рр.:

Вставай Гаврила та Данила
Беріть сокири й рогаці
Гонить кацалів з України,
Нехай не псують нам харчів [6, 178].

Але селяни прекрасно розуміли, що звинувачувати в своїх бідах тільки Москву та росіян безглуздо. Поки в українському суспільстві вистачає готових із цією владою співпрацювати, цей режим не зникне. На Житомирщині була популярна така частівка:

У Верховну Раду обрали
Комуністом буду я
Щоб Україну грабувати
Для московського Кремля [6, 179].

Подібні тексти дуже цінні тим, що максимально рельєфно та емоційно передають масові настрої селянства.

Типовим явищем для досить культурних і розумних селян були випадки глузування з представників нової влади, що здавались малоосвіченими, нерозумними і некультурними. Над “вірним ленинцем тов. Убийбатьком, присланим будувати колгосп”, глузувало все село Гужівка, оскільки він не тільки українською, але й навіть російською говорити добре не вмів і викликав у селян підморгування, підштовхування ліктями один одного і приховані посмішки [8, 21].

Український селянин традиційно відносився до влади з недовірою й трохи глузливо. Почуття гумору взагалі допомагало ставитись до усіх цих подій по-філософськи. А. Запорожець наводить серед своїх спогадів наступний діалог, який почув від двох мешканців села Мар’івка “після смерті тов. Калініна, коли секретар комуністичної ячейки, голова колгоспу та голова сільради запропонували відзначити смерть тов. Калініна посиленою працею на користь колгоспу і без трудовнів у вихідні дні протягом 3 місяців”:

— А я так і знав, що смерть тов. Калініна нам не минеться і доведеться відробляти.

— Печаль — роби за те, радість — роби, роби... Вже краще б тов. Калінін не вмирав, а жив...

— Ні, якби заразом помер і тов. Сталін, а ще краще і всі оті, що сидять в Кремлі на наших печінках, то вже зараз відробили б за їх смерть та й кришка на тому!

— Пошли, Господи...” [9, 6].

Надзвичайне почуття гумору, замішаного трохи на тактиці пристосування було досить мирною формою незгоди з владою і виявом нелюбові до неї.

Єдиний випадок активного спротиву, пригаданий Олександром Канюкою, — це вбивство невідомим селянином секретаря компартійної організації “товариша Івченка”, що знущався над селянами, доки його не знайшли в ставку [8, 35]. Однак навіть така персоніфікована помста, як у згаданому випадку, або історія про те як автор, будучи хлопчиком, вигнаним зі школи за звинувачен-

ням в “петлюрівщині”, хотів помститися директорів, але задовольнився, дізнавшись про його арешт [8, 46], не мали на меті знищення системи або боротьби з нею.

Розповідаючи про заарештованих на етапі, автор порівнює їх із “покірною скотиною”, яку “навчено коритись”, і навіть доходить висновку про нездатність українців до опору: “не вчили нас турбуватися про землю, на якій стоїмо, з якої хліб їмо. А тому й не думали, для якого чужинця ми спорожнюємо нашу рідну землю. Може за неї треба боротися?” [8, 60].

Ще один колишній сільський хлопець з Поділля Іван Марунчак в своїх спогадах розповідає типову трагічну долю своєї заможної селянської родини. Під час розкуркулення родину Марунчака повідомили про виселення за Урал, сусіди приносили щось із їжі в дорогу, жаліли маму, що лежала дуже хвора і дивувалися, “що хвору жінку з двома дітьми кудись повезуть з рідного гнізда, яке належало їм з незапам’ятних часів [7, 12], але ніхто не вступився, не обурився. Коли везли їх до місця заслання дехто з розкуркулених говорив, що “це кара Божа” [7, 14]. Такий вияв середньовічної свідомості демонструє наскільки мало змінився менталітет селян в нові часи. Традиційні, в дусі провіденціалізму, пояснення того, що з ними відбувається унеможлиблювали для багатьох з них будь-який організований спротив.

Якщо опір з тих чи інших мотивів був неможливий, то залишалося тільки пристосовуватися, обираючи різні форми адаптації до нових умов. Сучасні соціологи звертають увагу на такий феномен як соціальна мімікрія, яку вони розглядають як адаптивний спосіб життєдіяльності [11]. Згідно висновків соціолога А. Лобанової мімікрійні пристосувальні практики особливого поширення набувають у суспільстві, що трансформується [11, 8]. Соціальна мімікрія є специфічним адаптивно-адаптуючим способом життєдіяльності, що полягає в опосередкованості дії, у свідомому намірі людини (групи) вибірково уподібнюватися навколишньому середовищу з метою виживання або гараздкування через приховування своєї істинної системи ціннісних орієнтацій та справж-

ніх намірів. Соціальна мімікрія є універсальним соціальним феноменом, що існує за всіх формацій і режимів, але авторка підкреслює, що в соціумі в періоди трансформацій, кризового стану, порівняно з періодами відносної суспільної стабільності, з’являються тенденції до зростання кількості людей, схильних використовувати мімікрійні практики в усіх їх різновидах чи формах. Прекрасною ілюстрацією зазначеного були українські селяни періоду становлення радянської тоталітарної системи. Вони в першу чергу виявилися тими суб’єктами життєдіяльності, ціннісно-нормативні системи яких не співпали з легітимно-домінуючими системами нового суспільства або навіть суперечили їм.

Так, фактом, що дуже часто зустрічається в біографічних даних, які відносяться до 30-х рр., є високий рівень мобільності, часті переміщення по території СРСР, причому за межами України. Звернувшись до пояснень самих учасників подій можна з’ясувати, що це була винайдена ними стратегія виживання через “утечу від влади”, яка дозволила багатьом або тимчасово, або й назавжди, відвернути від себе репресії. Найпростіше сховатися було у великому місті, де існувало багато індустріальних підприємств.

Для односельців Юліана Мовчана, мешканців Волині, такий вихід — втекти з села до міста — в даному випадку — до Харкова (влаштуватись, наприклад, на ХТЗ), здавався єдиним можливим. Причому автор наголошує, що його рідні, які не “втєкли”, були вивезені до Сибіру, де багато з них загинуло [6, 23]. Рятуючись від виселення до Сибіру, автор за порадою двоюрідного брата Кирила (як сам він його характеризує — “колишнього петлюрівця”) вирішує тікати до Харкова, бо “то селище індустріально розбудоване, потрібні робочі руки, тобто можна знайти роботу, а також “змитися” з-перед очей ГПУ серед мільйонної маси”, до того ж у брата там були знайомі, що могли допомогти з “нічлігом і працею” [6, 126]. Подібну історію розповідає і О. Канюка — “щоб уникнути примусової висилки я з товаришем поїхав шукати праці, щоб стати

незалежним і непомітним в новому оточенні” [8, 46].

Як завжди українця рятували особисті добрі стосунки, родинні зв'язки або кумівство: “Маючи доброго приятеля або кума-секретаря сільради можна було здобути довідку, що ви — син середняка або бідняка” [6, 127].

Навіть із заслання можна було втекти, маючи сильне бажання. Але існує маса свідчень, що втікачі все одно, як це не парадоксально, попри здоровий глузд часто намагалися повернутися до рідного села, де їх добре знали, тому заарештовували [7, 35]. Потяг до рідної землі, до знайомого оточення, до всього звичного і традиційного, притаманний українському селянину мав для нього погані наслідки. Та все ж, у випадку, коли здоровий глузд перемагав, існували всі шанси врятуватись, прибувши кудись до великого міста. Марунчак зміг втекти із висилки, так само пощастило його татові і брату. Вони знайшли собі притулок в Одесі. Татові пощастило, знов-таки через родинні зв'язки (за допомогою свата), дістати документи на інше ім'я. Автор з гумором згадує, що вся їх родина в 30-ті носила різні прізвиська, в залежності від того, кому який документ дістався [7, 26]. В період голодомору, стратегія виживання лишалась старою — місце, де більш хлібно. Велика кількість заробітчанського люду з фальшивими документами з України, Дону та Кубані прямувала до Абхазії, де в місцевих радгоспах за харчі можна було знайти якусь роботу [7, 31]. Місцеві мешканці ставились до прибульців вороже, хоча після розповіді про українське походження та поневіряння в зв'язку із розкуркуленням, автор отримав тютюн та фрукти від співчутливих абхазців [7, 31].

І для розкуркулених втікачів і для тих, хто приїхав добровільно будувати “міста майбутнього”, адаптуватися в місті, яке традиційно сприймалося українським селянином як джерело всіх бід, було досить важко. Почуття відірваного від звичного оточення, від коріння селянина прекрасно описав Б. Антоненко-Давидович: “Йому тільки б на коня чи там на корівку хоч трохи розжитись, а там хоч завались проклята

шахта. Тільки б трохи тих грошенят — а там мерщій назад, на село, до жінки, до батьків, на широкі веселі простори, на поле, до лісу” [цит. за: 5, 79]. Але більш сприятливі умови життя в місті ніж у нужденному, потерпаючому від колективізації селі, змушували селянство перебиратися у міста назавжди. Українська молодь мріяла про освіту, про широкі перспективи, що відкривались у місті. Вони їхали “завойовувати місто”. Насправді ж саме в місті вони зустрічалися із сумною реальністю 30-х років: войовничою антирелігійністю, русифікацією, відчуттям ворожості оточення, безкультур'ям, що панувало серед робітництва новобудов. Спогади сучасника змальовують враження колишнього сільського хлопця від зустрічі із “заробітчанським людом”, що жив на Холодній горі — одному з районів Харкова, де “не бракувало й безпритульного й напівкримінального елемента” — щоденні вечірки з пияцтвом, нецензурними виразами, вільними звичаями [5, 83]. У “нових” городян, відірваних від родинних коренів, звичного укладу сільського життя, відбувалася трансформація й девальвація цінностей, набутих предками. Потрапивши до зрусифікованого міста, селянин опинявся в іншому мовному середовищі і повинен був або прийняти норми нової пролетарської “культури”, запропоновані владою, або відчувати себе маргіналом. Якщо ж нові норми прийняти було неможливо — лишався ще один ефективний спосіб адаптуватися — вдатися до мімікрії, в різних її проявах: пристосування, подвійна мораль, хитрість, імітація, соціальна роль-маска.

Те, що соціальна мімікрія стала для більшості нормою існування очевидно. Це підтверджують розповіді самих очевидців. Вона широко використовувалася як захист від влади та її новацій через страх за себе або за близьких. Але часто справжні думки мімікранта все одно ставали відомими. Священник с. Гужівки о. Сокологорський змушений був зректися віри і публічно насміятися над нею заради дітей, що вчилися у радянській школі, а потім оповідач вночі бачив як той біля зруйнованого храму просив прощення у Господа [8,

38]. Маленький син розкуркулених Івашків, викрадений сусідкою і врятований нею від притулку виховувався начебто за новими правилами “через піонерську організацію, комсомол і десятирічку, був довіреною особою партії”. Але в окупованій німцями Україні “пригадав все і щедро за все відплачував кому треба. Підпалив при відступі заарештованих комуністів і партизан” [8, 61]. Не менш популярною була мімікрія у випадках, коли необхідно було якимось пристосовуватися і робити кар’єру. Проаналізувавши свідчення сучасників можна зробити висновок, що в українському сільському суспільстві згідно з типологією А. Лобанової, яка визначила за напрямком і змістом основні форми соціальної мімікрії, переважала мімікрія-захист, тобто змушено-адаптаційний життєрадянський спосіб поведінки чи діяльності та мімікрія-гараздування, тобто маскувальний спосіб досягнення успіху.

Поступово такий засіб адаптації став переважаючим, і така легітимізація мімікрії у суспільстві призводила до його морального розкладання, звички до нещирості, дволиковості, приховуванню справжніх почуттів і думок тощо. В цій сутичці з радянською владою українці втрачали як раз ті якості, що традиційно репрезентували їх і які були по суті ментальними ознаками.

Отже мемуарна література є безцінним джерелом до вивчення практик українського суспільства доби становлення тоталітаризму. Вона дозволяє не тільки дослідити факти, але й з’ясувати ставлення, реакцію на них з боку суспільства, відчутти насамперед “людський резонанс” та зрозуміти мотивацію учасників подій.

Зрозуміло, що історичні події зазвичай оцінюються людьми дуже суб’єктивно, але коли значна кількість незнайомих людей з різними характерами та долями, наводять однакові або подібні факти, і особливо свою та близьких реакцію на ці факти, надають схожі пояснення тому, що відбувалось, це свідчить не тільки про абсолютну вірогідність самих фактів, але й про схожість світогляду, що дає можливість зробити ви-

сновки про спільні ментальні структури суспільства. Саме менталітет сприяє сталості поведінки членів соціальної групи, особливо в кризових ситуаціях. Адже менталітет — це сукупність особливостей мислення та поведінки, спільна для соціально-політичної групи, яка дає змогу однаково сприймати соціально-політичні реалії, оцінювати їх та адекватно діяти [12, 253].

Історично склалося, що будь-яка влада сприймалася українцем як чужа, більш того, навіть негідна того, щоб її поважати. Звичка з почуттям гомору ставитися до чергових представників нової влади, що приходила на українські землі, тлумачити цю ситуацію як тимчасову і минущу, на кшталт “ми і не таких займанців пережили”, зіграла погану роль в новітній українській історії, не народивши бажання опиратися у випадках, коли миритися було життєво небезпечно.

Примітки

1. **Колісник І.** Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К.: Генеза, 2000. — 256 с.
2. **Ядов В.А.** Социологическое исследование: методология, программа, методы. — Самара: Изд-во “Самарский университет”, 1995. — 331 с.
3. **Трагедия советской деревни.** Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы: В 5 т. — М.: РОССПЭН, 1999. — Т.1 (1917—1929). — 879 с.
4. **Общество и власть: 1930-е годы.** Повествование в документах. — М.: РОССПЭН, 1998. — 289 с.
5. **Костюк Г.О.** Зустрічі й прощання. Спогади. — Едмонтон: Канадський інститут українських студій. Альбертинський університет, 1987. — 783 с.
6. **Мовчан Ю.** Незабутне і непросте. Історія однієї української селянської родини між двома війнами (Спогад). Буенос-Айрес — Нью-Йорк, США: Науково дослідницьке товариство Української термінології, 1982 р. — 192 с.
7. **Марунчак І.** Куркульський недобиток. Спогади. — К.: Всеукраїнське товариство політ’язнів і репресованих, 2002. — 127 с.
8. **Канюка О.** Від Гужівки до Біломорканалу. Свідчення концтабірника 1930-х рр. — Нью-Йорк: Науково дослідницьке товариство Української термінології, 1988. — 203 с.
9. **Запорожець А.** Большевизм: Життя в СРСР. — Буенос-Айрес: Перемога, 1947. — 61 с.
10. **Каздоба К.** Заметений шлях: Спогади про хресну дорогу розкуркулених. — Мюнхен, Аделаїда: Інститут літератури імені М. Ореста, 1974. — 367 с.
11. **Лобанова А.С.** Соціальна мімікрія як адаптаційний спосіб життєдіяльності. Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук: 22.00.04 [Електронний ресурс]; НАН України. Ін-т соціол. — К., 2005. — 36 с.
12. **Політологія у запитаннях та відповідях.** — К.: Вища школа, 2003. — 263 с.